

Polsko-kuwejskie badania archeologiczne w północnym Kuwejcie w latach 2007–2012

Od 2007 roku Muzeum Narodowe w Warszawie, w ramach współpracy z Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, uczestniczy w badaniach archeologicznych w północnym Kuwejcie¹. Badania prowadzone są w regionie As-Sabbija, w którym rozpoczęto zakrojone na szeroką skalę inwestycje związane z realizacją projektu budowy nowego miasta. Prowadzone w czasie ich trwania roboty, m.in. budowa dróg, stanowią istotne zagrożenie dla znajdujących się na tym obszarze zabytków archeologicznych. Podjęte badania mają zatem charakter ratunkowy i są wspólnym przedsięwzięciem Centrum oraz Departamentu Starożytności i Muzeów Kuwejtu, który je finansuje².

Region objęty badaniami ma charakter pustynno-stepowej równiny poprzecinanej jarami rzek okresowych (*wadi*). Od zachodu i północy ogranicza go pasmo wzgórz Dżal az-Zor, a na wschodzie i południu dochodzi do Zatoki Kuwejckiej. Ku Zatoce teren obniża się stopniowo kilkoma skalistymi terasami zbudowanymi ze skał piaskowcowych i zlepieńców, kończąc się rozległą piaszczystą równiną nadbrzeżną (*sabkha*). Skały te były wykorzystywane przez mieszkańców tych terenów jako materiał budowlany (il. 1)³.

Charakterystycznym elementem krajobrazu archeologicznego As-Sabbiji są rozrzucone po całym regionie liczne kamienne kopce grobowe, których skupiskom często towarzyszy konstrukcja kamienna w formie niskiej platformy. Większość grobów została na przestrzeni dziejów wyrabowana i tylko w nielicznych przypadkach zachowało się wyposażenie, pozwalające na próbę ich datowania oraz poznanie dawnych obrządków grzebalnych. Kilka zaledwie grobów udało się datować na koniec III i początek II tysiąclecia p.n.e. Trudne warunki klimatyczne i brak ziemi uprawnej nie sprzyjały osadnictwu, a jego jedyne – jak dotąd odkryte – starożytne pozostałości pochodzą z okresu chalkolitycznej kultury Ubaid (VI–V tysiąclecie p.n.e.). Żadnego grobu nie udało się jednak w sposób jednoznaczny przypisać do tego okresu. Należy zwrócić uwagę na fakt, że począwszy od III tysiąclecia p.n.e. osadnictwo istniało na leżącej w Zatoce Kuwejckiej wyspie Failaka, i że nie odkryto tam jak dotąd żadnego cmentarzyska z III i II tysiąclecia p.n.e., nie można zatem wykluczyć, że groby z As-Sabbiji mogły należeć do mieszkańców Failakii. Inną możliwością jest przypisanie ich domniemanym plemionom koczowniczym, które również mogły korzystać z tych terenów.

¹ Ze strony Muzeum Narodowego w Warszawie w badaniach tych bierze udział autor artykułu.

² Badaniami ze strony polskiej kieruje profesor Piotr Bieliński, zaś stronę kuwejską reprezentuje dyrektor Departamentu Starożytności dr Sultan ad-Duweish.

³ Hubert Kiersnowski, *As-Sabbiya, Geological and Geomorphological Report* [w:] *Kuwaiti-Polish Archaeological Investigations in Northern Kuwait. As-Sabbiya 2007–2010*, ed. by Łukasz Rutkowski, Warsaw–Al-Jahra 2011, s. 8–9; idem, *Geomorphological Survey in the Bahra Area* (niepublikowany raport z sezonu jesień 2010).

il. 1 | fig. 1

As-Sabbija – widok
ogólny w kierunku Zatoki
Kuwejckiej | As-Sabbija
– general view looking
towards Kuwait Bay

fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Doliński

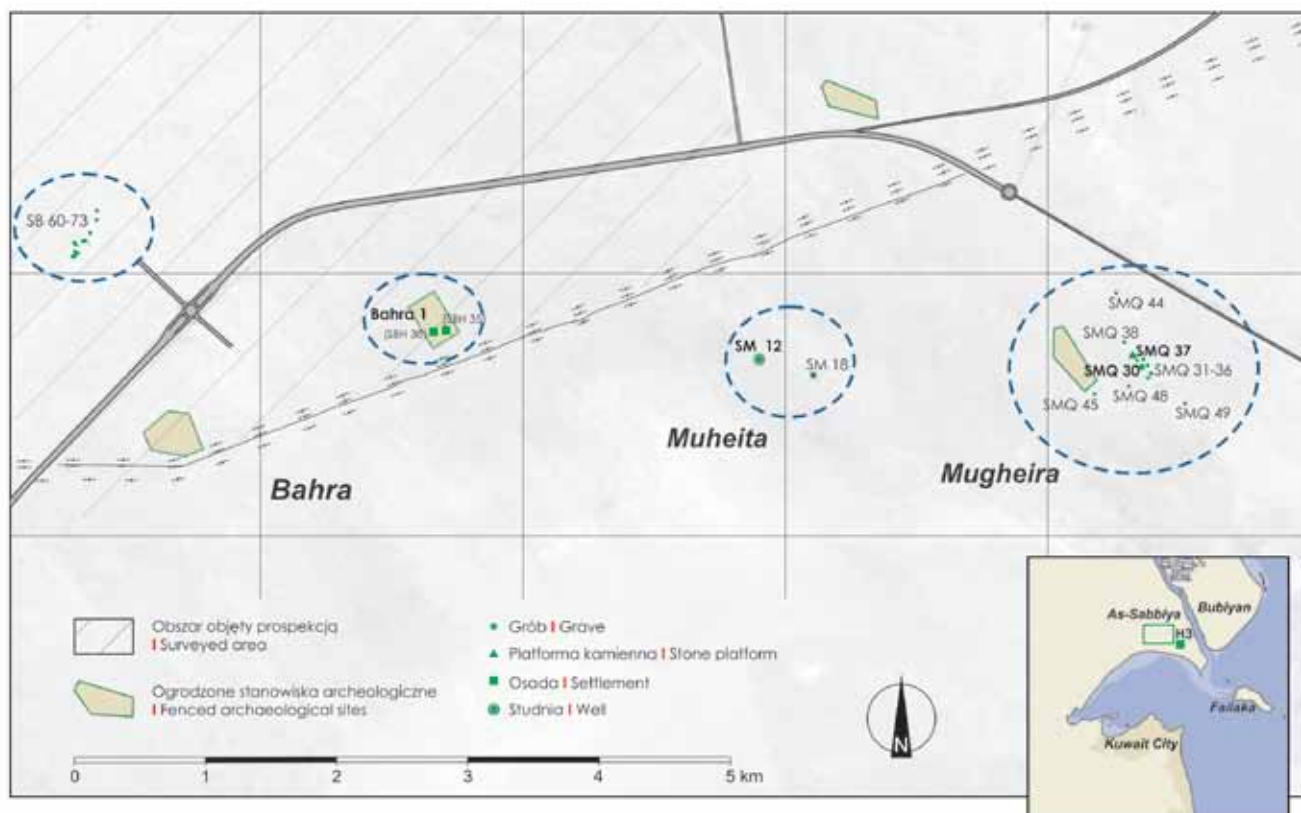
Opracowanie większej liczby grobów przyniesie być może odpowiedź na przynajmniej część z postawionych pytań.

Z czasów nowożytnych pochodzi grupa cystern-studni budowanych przez nomadów wypasających w tym regionie stada wielbłądów. Również karawany podążające na północ do Mezopotamii lub na południe Półwyspu Arabskiego mogły być ich użytkownikami.

Pierwsze badania powierzchniowe na tym obszarze przeprowadzili archeolodzy kuwejccy w roku 1984 i w latach 1997–1998, lokalizując 30 stanowisk osadniczych głównie z okresu islamskiego i jedno z okresu ubaidzkiego (H 3). Następnie w latach 1998–2004 prace na tym terenie podjęła ekspedycja brytyjsko-kuwejcka, prowadząc wykopaliska stanowiska osadniczego H 3⁴, połączone z prospekcją terenową regionu⁵. Ponadto w latach 2004–2009 misja krajów

⁴ Robert H. Carter, Harriet Crawford, *Maritime Interactions in the Arabian Neolithic: The Evidence from H 3, As-Sabiyah, an Ubaid-related Site in Kuwait*, Harvard–Boston 2010. American School of Prehistoric Research Monographs.

⁵ Robert H. Carter, *Appendix I. Other Fieldwork in As-Sabiyah and Beyond* [w:] R.H. Carter, H. Crawford, op. cit., s. 211–257.

zrzeszonych w The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf (Radzie Współpracy Państw Zatoki Perskiej) przebadala kilka skupisk kamiennych kopców grobowych⁶.

Rozpoczęte w 2007 roku badania polsko-kuwejckie obejmowały zarówno prace wykopaliskowe (kamienne kopce grobowe w podregionie Mugheira), jak i powierzchniowe (inventaryzacja skupisk grobów oraz pozostałości osadniczych w innych częściach regionu As-Sabbija). W następnych latach, w wyniku propozycji strony kuwejckiej, ich zakres ulegał rozszerzeniu: w roku 2008 o odsłonięcie stanowiska SM 12 w podregionie Muheita, a rok później o datowane na okres kultury Ubaid stanowisko osadnicze SMQ 38, zlokalizowane w podregionie Bahra (il. 2)⁷. Wtedy też podjęto decyzję o podziale ekspedycji na dwie misje – pierwsza miała się zająć stanowiskami osadniczymi, druga miała kontynuować badania powierzchniowe całego obszaru As-Sabbija, połączone z eksploracją zlokalizowanych grobów, a także realizować projekt poświęcony sieci islamskich stanowisk studzienno-cysternowych. Autor artykułu kierował powierzonymi mu pracami przy kopcu grobowym SMQ 30, platformie kamiennej SMQ 37,

il. 2 | fig. 2

Mapa regionu As-Sabbija z zaznaczeniem miejsc działania misji archeologicznej polsko-kuwejckiej
Map of the As-Sabbija with marked sites of activities by the Kuwaiti-Polish Archaeological Mission

rys. i cyfryzacja | drawing and digitizing Łukasz Rutkowski, Marta Mornot

⁶ Wstępne rezultaty tych badań zostały opublikowane w języku arabskim: Sultan ad-Duweish, Hamid al-Mutajri, *Nataij al-tankib fi talal Madafin al-Sabiyah* [Wyniki wykopalisk archeologicznych kopców grobowych w As-Sabbija], Kuwait 2006.

⁷ Obydwa stanowiska zostały odkryte w wyniku prospekcji terenu prowadzonej przez dr. Sultana ad-Duweish.

il. 3 | fig. 3

As-Sabbija Mugheira. Kopiec grobowy SMQ 30 – konstrukcja grobu widoczna po usunięciu kamiennego płaszczu w ćwiartce południowo-zachodniej | As-Sabbija Mugheira. Burial mound SMQ 30 – structural details visible upon removal of stone coating in the southwestern quarter

fot. | photo Andrzej Reiche, oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Doliński

il. 4 | fig. 4

As-Sabbija Mugheira. Kopiec grobowy SMQ 30 – a. płaszcz kamienny przykrywający kopiec z zaznaczonymi na szaro kamieniami muru komory grobowej i pierścienia zewnętrznego oraz planografią paciorków; b. konstrukcja komory grobowej z zaznaczeniem pozostałości szkieletu in situ; c. wykres pokazujący rozrzut paciorków w poszczególnych częściach grobu; d. przekrój przez konstrukcję grobu wzdłuż osi wschód – zachód | As-Sabbija Mugheira. Burial mound SMQ 30 – a. stone coating with stones of chamber wall and outer ring marked in gray and distribution of beads; b. grave chamber with marked in situ skeletal remains; c. graph illustrating distribution of beads in different parts of the grave; d. east-west section through the grave

rys. | drawing Dorota Bielirska, Marta Mornot, cyfryzacja
| digitizing Marta Mornot, Łukasz Rutkowski

cysternie-studni SM 12 oraz w osadzie SMQ 38 przy odśłanianiu i badaniu historii zabudowy w centralnej części stanowiska (kwadrat X-i-10 i na styku z nim). Wymienione miejsca bardzo dobrze ilustrują charakter zabytków archeologicznych zachowanych na obszarze As-Sabbiji i zostaną poniżej omówione bardziej szczegółowo.

Kamienne konstrukcje na cmentarzysku Mugheira

W podregionie Mugheira na poziomie drugiej terasy, wzdłuż jej południowo-zachodniej krawędzi na odcinku ok. 1 km, rozmieszczony był szereg konstrukcji kamiennych, w tym 12 kopców grobowych i kilka wydłużonych prostokątnych platform. Wszystkie konstrukcje wykonane były z lokalnego czerwonego piaskowca⁸.

Kamienny kopiec grobowy SMQ 30⁹

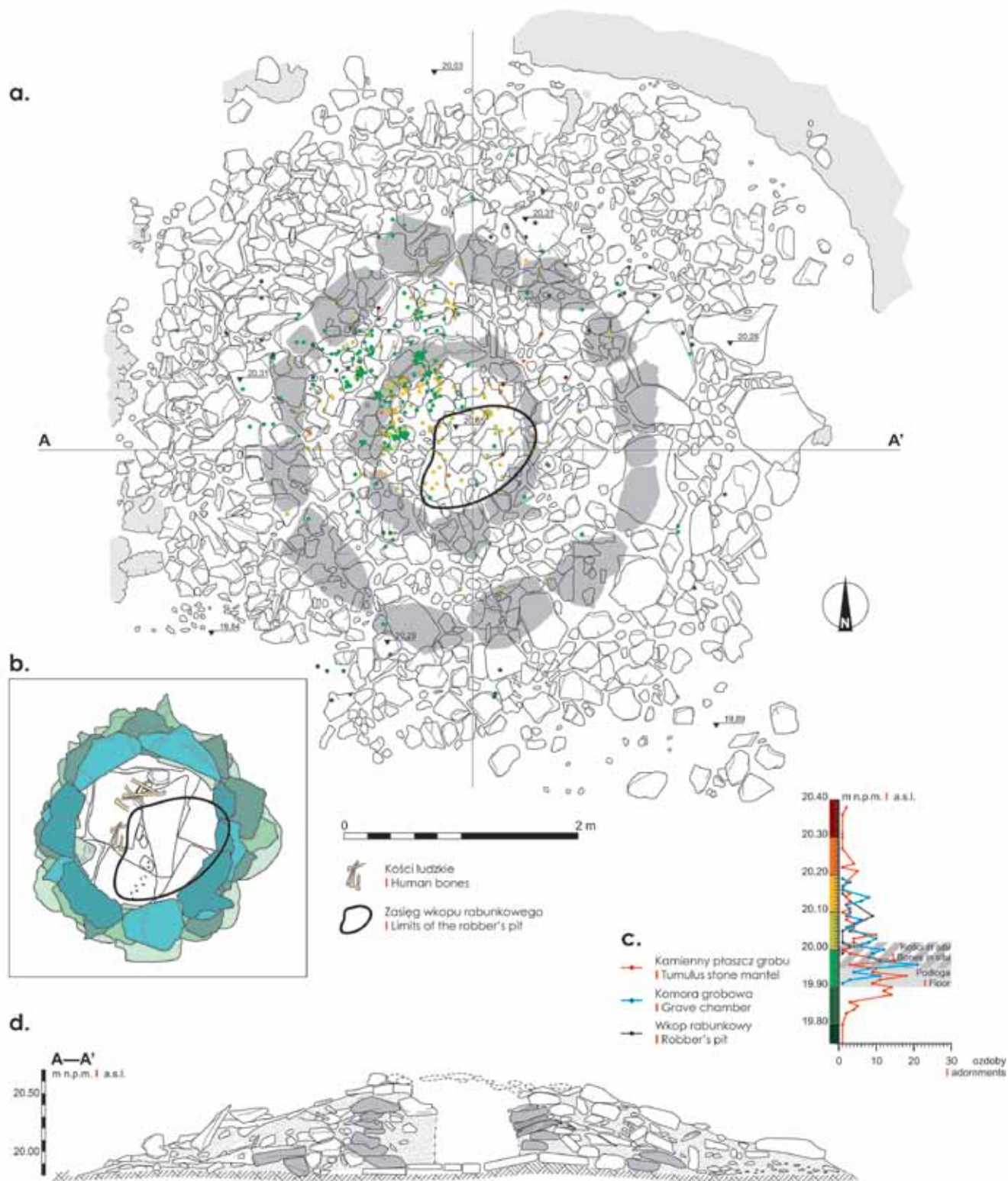
Grób SMQ 30 usytuowany był w środkowym odcinku wspomnianego wcześniej ciągu konstrukcji kamiennych. Ten nieduży (ok. 70 cm wysokości i 6 m średnicy) kopiec był złożoną konstrukcją naziemną, której zasadnicze elementy powtarzają się w większości skupisk grobów rozmieszczonych w różnych podregionach As-Sabbiji (il. 3). W jego centrum znajdowała się, wzniesiona na kamiennym płytowaniu, owalna komora grobowa (1,2 m na osi wschód – zachód i 1,3 m na osi północ – południe), której ściany o wysokości 30–40 cm zostały ułożone bez zaprawy z nieregularnych cienkich płyt piaskowca. W odstępie 40–50 cm otaczał ją pierścień ułożony z pojedynczych dużych kamieni, a przestrzeń między ścianą komory a pierścieniem została wypełniona kamieniami różnej wielkości. Całość, łącznie z wypełnieniem komory grobowej, została przykryta płaszczem, którego podstawa sięgała ok. 1 m poza obręb pierścienia.

Jak większość grobów w tym regionie, również SMQ 30 został kiedyś wyrabowany, jednakże wkop rabunkowy naruszył tylko 1/3 wypełnienia komory, pozostawiając nienaruszone wypełnisko w jej części zachodniej i północnej. Zachowały się tam fragmenty kości ludzkich (nóg i ramion), leżące w porządku anatomicznym tuż nad płytowaniem. W piasku wypełniającym wkop znalezione zostały

⁸ Sumaryczny opis konstrukcji kamiennych z regionu As-Sabbija – Mugheira zob. Łukasz Rutkowski, *Tumuli Graves and Other Stone Structures* [w:] *Kuwaiti-Polish...*, op. cit., s. 10–17; idem, *Archaeological survey in the eastern As-Sabbija (north coast of Kuwait Bay), seasons 2009–2010*, „Polish Archaeology in the Mediterranean (Research 2010)” 2013, 22, s. 461–474 oraz idem, *Tumuli graves and desert wells in the As-Sabbija. Preliminary excavation report on the spring season in 2010*, ibidem, s. 475–499.

⁹ Obszerne opracowanie tego grobu zob. Andrzej Reiche, *Tumulus Grave SMQ 30 in As-Sabbija – Mugheira (northern Kuwait). A report on the 2007–2008 investigations*, „Polish Archaeology in the Mediterranean (Research 2010)” 2013, 22, s. 510–523.

liczne pokruszone fragmenty kości oraz paciorki. Analiza antropologiczna szczątków wykazała, że w grobie pochowane były dwie osoby dorosłe, z których jedna na pewno była kobietą¹⁰. Wyjątkową cechą tego grobu była obecność 600 różnych ozdób zarówno wewnątrz komory (240), jak też między kamieniami płaszcza (360) (il. 4). Znajdowane in situ – w piasku nienaruszonej części komory – paciorki nie tworzyły żadnych jednolitych ciągów, które dałoby się zinterpretować jako naszyjnik lub bransoletkę, ani też jako zestawów ozdób naszytych na szatę. Zadokumentowany rozrzut przestrzenny paciorków cechowała duża asymetria, a jego analiza wskazywała na to, że grób, jeszcze przed zamknięciem został nimi obsypany przez osobę lub osoby stojące po jego zachodniej stronie. Jak dotąd jest to jeden z dwóch przykładów takiej ceremonii pogrzebowej¹¹. Większość ozdób stanowiły paciorki wykonane z muszli i macicy perłowej. Jedną grupę tworzą całe muszelki łódkonogów (*Dentalidae*), młodych stożków (*Conidae*) i pasiastych trąbików (*Engina Mendicaria*), w których robiono jedynie otwór potrzebny do nanizania. Odrębną grupą były cekiny, plakietki oraz zawieszki wycięte (i nawiercone) z muszli różnych małży z rodziny *Veneridae* czy rodzajów *Spondylus* i *Pinctada* (il. 5). Zarówno pod względem formy, jak i techniki wyrobu są one znane już z ubaidzkiego stanowiska H 3 w Kuwejcie oraz stanowisk neolitycznych w południowym rejonie Zatoki Perskiej¹². Z podstawy górnego skrzyżowania muszli z rodziny stożków (*Conidae*) lub skrzydełnikowatych (*Strombidae*) wykonane były pierścienie i małe paciorki pierścieniowate, a z jego segmentów także paciorki rurkowate¹³. Mniej liczne były paciorki kamienne, wśród których dominowały mikropaciorki ze steatytu i chlorytu. Ozdobami o dużej wartości, świadczącymi o zamożności i wysokim statusie społecznym pochowanych, były dwie przeborowane perły, pięć paciorków z cenionego w starożytności lapis lazuli oraz duża okrągła zawieszka z macicy perłowej dekorowana rytym motywem pojedynczych i podwójnych kręgów z zagłębieniem w środku (il. 6).

Znalezione ozdoby są materiałem pozwalającym na próbę datowania grobu. Chronologicznie najpóźniejsza jest ozdobna zawieszka z macicy perłowej, której motyw dekoracyjny pojawił się w rejonie Zatoki dopiero w tzw. okresie Dilmun datowanym na koniec III do połowy II tysiąclecia p.n.e. i takie datowanie należy zaproponować dla tego grobu¹⁴. Ozdoby wycięte z muszli i macicy perłowej oraz perły mają najlepsze analogie w materiale datowanym na VI–V tysiąclecie p.n.e., pochodzącym ze stanowisk zarówno w Sabbiji¹⁵, jak i na południowym-wschodzie Półwyspu Arabskiego. Mogłoby to świadczyć o bardzo długiej tradycji wyrobu ozdób z muszli w tym regionie, ale nie można wykluczyć, że pochodziły one z rabunku starszych grobów.

¹⁰ Arkadiusz Sołtysiak, *Short Fieldwork Report: As-Sabiyah and Al-Khuwaysat (Kuwait), seasons 2007–2008* [online], „Bioarchaeology of the Near East” 2008, 2, [dostęp: 10 czerwca 2014], s. 104, dostępny w Internecie: <<http://www.anthropology.uw.edu.pl/o2/bne-02-10.pdf>>.

¹¹ Drugi taki przypadek, w nieco mniejszej skali (ok. 400 paciorków), został odkryty w regionie As-Sabbija w grobie SB 100 (informacja ustna od dr. Łukasza Rutkowskiego).

¹² R.H. Carter, H. Crawford, op. cit., s. 71–77, il. 4.3.

¹³ Warsztat produkujący tego typu paciorki został odkryty w tej okolicy, w osadzie z okresu ubaidzkiego, na stanowisku Bahra 1 (zob. niżej), należy jednak pamiętać, że dużą liczbę takich samych paciorków znaleziono też na stanowisku Hasanlu w Iranie w warstwie IIB, datowanej na 1. poł. I tysiąclecia p.n.e. (David S. Reese, *Treasures from the Sea. Shells and Shell Ornaments from Hasanlu IVB, „Expedition”* 1989, 31/2–3, s. 84).

¹⁴ A. Reiche, *Tumulus Grave...*, op. cit., s. 538.

¹⁵ Przeborowane perły są w tym regionie zaświadczone już w okresie kultury Ubaid, co potwierdza znalezisko z pomieszczenia warsztatowego na stanowisku H 3 (R.H. Carter, H. Crawford, op. cit., s. 76, il. 4.16). Także plakietki z dwoma otworami wycięte z dwubarwnej muszli *Spondylusa* są znane głównie ze stanowisk ubaidzkich z Kuwejtu (ibidem, s. 75–76, il. 4.3: 30–33; Andrzej Reiche, *Small Finds from Bahra 1, an Ubaid-Period Settlement* [w:] *Kuwaiti-Polish...*, op. cit., s. 48, il. górna).

Platforma kamienna SMQ 37

Odrębną grupę obiektów stanowi 12 płaskich konstrukcji kamiennych, mających formę niskich platform na planie wydłużonego prostokąta o owalnie zakończonych węższych bokach. Są różnie zorientowane, najczęściej na linii północny zachód – południowy wschód, przy czym znamienne jest to, że nie ma ani jednego przykładu o orientacji północny wschód – południowy zachód. Ich funkcja i datowanie pozostaje niewyjaśniona, ale występowanie w pobliżu skupisk kopców grobowych nasuwa przypuszczenie, że mogły być w jakiś sposób związane z obrzędami pogrzebowymi¹⁶. Jedną z lepiej zachowanych była platforma SMQ 37 (il. 7-8) usytuowana na północny zachód od kopca grobowego SMQ 35A. Ułożona na osi północny zachód – południowy wschód, miała 8 m długości i 2 m szerokości, a jej wysokość wynosiła 40 cm, przy czym tylko połowa z niej wystawała nad otaczającą ją powierzchnię. Na odcinku 2/3 obwodu jej lico było wykonane z niezbyt grubych płyt piaskowcowych ustawionych na sztorc i częściowo zagłębionych w skaliste podłoże, natomiast reszta (południowa część ściany wschodniej) z płyt ułożonych poziomo. Taka konstrukcja sugeruje istnienie wejścia w części południowo-wschodniej, ale element ten nie występuje konsekwentnie w innych odsłoniętych platformach. Wewnętrzna część platformy wypełniona była dwiema lub trzema warstwami nieregularnie ułożonych kawałków piaskowca różnej wielkości.

Cysterna-studnia SM 12

Zupełnie inny charakter miało stanowisko SM 12 położone na najniższej terasie w podregionie Muheita, ok. 3 km na zachód od koncentracji grobów w Mugheira (il. 9). Odsłonięto tam cysternę znajdującą się w lekkim zagłębieniu pośrodku nieregularnego owalu zamkniętego wąskim

il. 5 | fig. 5

As-Sabbija Mugheira.
Kopiec grobowy
SMQ 30 – wybór
paciorków, śr. 7,7 cm
As-Sabbija Mugheira.
Burial mound SMQ 30 –
selected beads,
diam. 7.7 cm

fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Doliński

il. 6 | fig. 6

As-Sabbija Mugheira.
Kopiec grobowy
SMQ 30 – dekorowana
zawieszka z macicy
perłowej | As-Sabbija
Mugheira. Burial mound
SMQ 30 – decorated
mother-of-pearl
pendant

fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Doliński

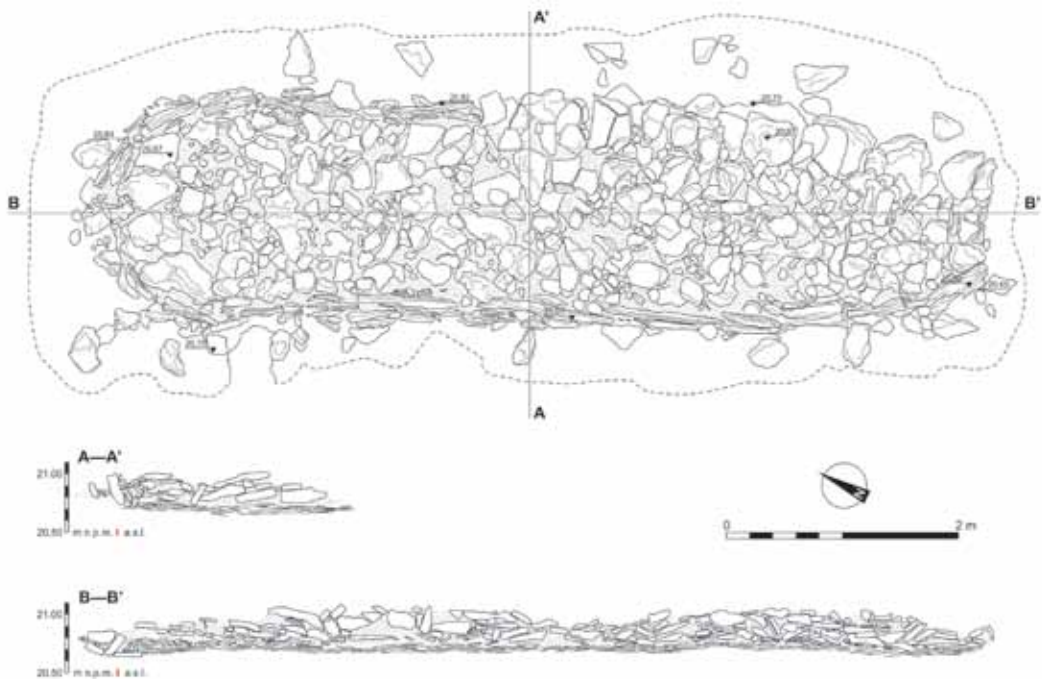
¹⁶ Ł. Rutkowski, *Tumuli Graves and...*, op. cit., s. 16–17; idem, *Archaeological survey...*, op. cit., s. 469–471.

il. 7 | fig. 7

As-Sabbija Mugheira.
Platforma kamienna
SMQ 37 – widok od
północnego-wschodu
As-Sabbija Mugheira.
Stone platform SMQ 37
– view from the northeast

fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Dolniński

il. 8 | fig. 8

As-Sabbija Mugheira.
Platforma kamienna
SMQ 37 – plan i przekroje
As-Sabbija Mugheira.
Stone platform SMQ 37
– plan and sections

nys. i cyfryzacja | drawing
and digitizing Marta Momot

i niskim (ok. 40 × 30 cm) murkiem wykonanym z piaskowca, będącym podstawą dla glinianej nadbudowy. Jego posadowienie leżało ok. 50 cm powyżej poziomu cembrowiny. Wejście na teren cysterny, flankowane dwoma filarami ułożonymi z kamieni, znajdowało się prawdopodobnie w północno-wschodniej części muru obwodowego. Na taką interpretację mógłby wskazywać charakter zawaliska kamiennego w tym miejscu. W południowej części tego założenia do wewnętrznej części muru obwodowego przylegała ława długości 4 m i szerokości 60 cm pokryta warstwą czerwonej gliny. Trzy kamienne stopnie prowadziły od niej do cembrowiny cysterny-studni, która miała 3,30 m głębokości, a jej wewnętrzna średnica zwężała się od 3,2 m u góry do 1,35 m przy dnie – ponieważ ściany, wykonane ze starannie dopasowanych dużych fragmentów łamanego piaskowca, schodziły lekko ukośnie w dół.

Cysterna miała co najmniej dwa okresy użytkowania. Koniec pierwszego mógł być spowodowany utopieniem się w niej psa, którego szkielet został znaleziony w warstwie wilgotnego mułu leżącego na skale macierzystej dna¹⁷. W muł była wbita warstwa dużych kamieni, zajmująca większą część dna cysterny. Kamienie przykrywała cienka warstwa nawianego syłtu i piasku, która może świadczyć o krótkim okresie opuszczenia. Przed powtórным użyciem obiekt został wypełniony grubą warstwą (ok. 80 cm) zwietrzeliwy piaskowcowej (il. 10). Pozostałością drugiej fazy użytkowania była warstewka twardego sprasowanego mułu o miąższości ok. 1 cm. Na niej, ok. 2 m powyżej dna studni, zalegało nieregularne ukośne zawalisko kamienne, przylegające do południowo-wschodniej ściany. Przykrywało je kilkadziesiąt różnych, niezakłóconych, naprzemiennie leżących warstw ilastych oraz nawianego piasku przedzielonych cienkimi warstewkami sprasowanego mułu. Charakter akumulacji tego zasypu świadczy o tym, że po okresie drugiego użytkowania nie podjęto już próby jego ponownego wykorzystania. Brakuje znalezisk umożliwiających datowanie cysterny. Podobnie skonstruowane obiekty zbadane w podregionie Dubaj są datowane na podstawie kryteriów technologicznych na okres sasanidzki lub wczesnoislamski¹⁸.

il. 9 | fig. 9

As-Sabbija Muheita.
Studnia-cysterna SM 12
– widok ogólny z góry od
wschodu | As-Sabbija
Muheita. Cistern-well
SM 12 – general view
from the top and the
east

fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Dolirski

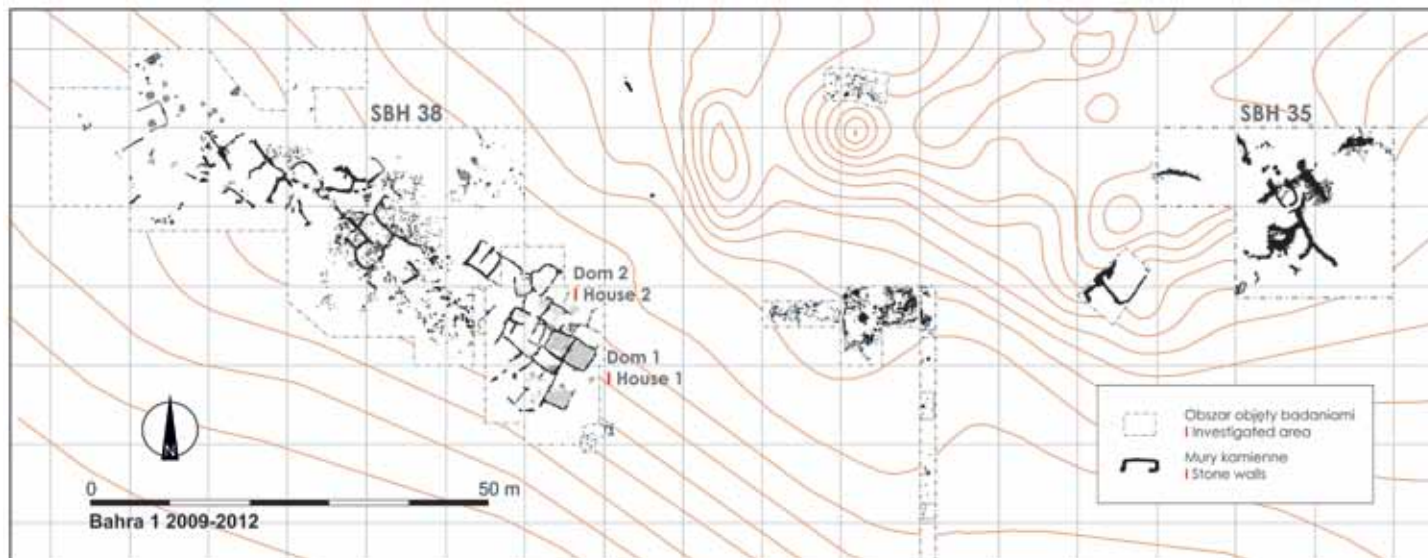
il. 10 | fig. 10

As-Sabbija Muheita.
Studnia-cysterna
SM 12 – widok wnętrza
z kolejnymi zasypami
kamiennymi
| As-Sabbija Muheita.
Cistern-well SM 12 –
stone tumble in the
shaft

fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Dolirski

¹⁷ Archeozoologiczną interpretację szczątków kostnych zrobiła Katarzyna Hryniewicka (niepublikowany raport z sezonu wiosna 2010).

¹⁸ Franciszek Pawlicki, *Desert Wells and Water Cisterns* [w:] *Kuwaiti-Polish...*, op. cit., s. 24–31. Ł. Rutkowski, *Tumuli graves and desert wells...*, op. cit., s. 495–497.

Bahra 1 – osada z okresu kultury Ubaid¹⁹

il. 11 | fig. 11

As-Sabbija Bahra. Plan osady Bahra 1 (SBH 38 i SBH 35) | As-Sabbija Bahra. Plan of the Bahra 1 settlement (SBH 38 and SBH 35)

nys. i cyfryzacja | drawing and digitizing Marcin Białowarczuk, Dorota Bielińska, Roman Łopaciuk, Marta Momot, Agnieszka Pleńkowska, Urszula Wicenciak

Osada Bahra 1, złożona dwóch sektorów oznaczonych jako SBH 38 i SBH 35, leży na drugiej terasie, ok. 7 km na północ od niedużego ubaidzkiego stanowiska osadniczego H 3, ulokowanego na wypiętrzeniu skalnym ok. 3 km od dzisiejszej północnej linii brzegowej Zatoki Kuwejckiej. W okresie ubaidzkim H 3 leżało na wyspie, a rekonstruowana linia brzegowa była oddalona od Bahra 1 o ok. trzy do czterech kilometrów.

Zabudowa osady jest ulokowana u podnóża piaskowcowego występu na przestrzeni o długości ok. 170 m (il. 11). Jej część zachodnia, określona jako SBH 38, zajmuje płaski, łagodnie opadający ku południu teren ciągnący się pasem o szerokości ok. 25 m z północnego zachodu na południowy wschód. Natomiast jej część wschodnia, określona jako SBH 35, przylega do południowo-wschodniego cypla występu, częściowo obudowując znajdującą się tam skałę. Mimo pewnych różnic w charakterze zabudowy, obie części osady pochodzą z tego samego okresu kultury Ubaid, określanego na podstawie występującej ceramiki jako Ubaid 2/3 (koniec VI – początek V tysiąclecia p.n.e.)²⁰.

Warto w tym miejscu nadmienić, że chalkolityczna kultura Ubaid odegrała istotną rolę w schyłkowym okresie prahistorii Mezopotamii. Ukształtowała się pod koniec VI tysiąclecia p.n.e. w południowej Mezopotamii (Irak), a w V tysiącleciu p.n.e. objęła swoim zasięgiem całą Mezopotamię oraz tereny z nią graniczące, m.in. wybrzeże Półwyspu Arabskiego wzdłuż Zatoki Perskiej. Jej najbardziej charakterystycznym elementem jest – wykonana na wolno-obrotowym kole garncarskim – ceramika zdobiona prostymi kompozycjami motywów geometrycznych malowanych żelazistą farbą, która po wypaleniu uzyskiwała barwę od brązowej po czarną, na jasnobieżowym lub zielonkawo-beżowym tle. Termin ceramika Ubaid wywodzi się od nazwy stanowiska Tell al-Ubaid w południowym Iraku, na którym została odkryta po

¹⁹ Piotr Bieliński, *Bahra 1: A Prehistoric Settlement* [w:] *Kuwaiti-Polish...*, op. cit., s. 32–37.

²⁰ Anna Smogorzewska, *Pottery from the Settlement Bahra 1* [w:] *Kuwaiti-Polish...*, op. cit., s. 38.

raz pierwszy w 1919 roku²¹. Wiązano ją z nieznanym elementem etnicznym zamieszkującym południową Mezopotamię i terminu tego zaczęto używać nie tylko do określenia stylu ceramiki malowanej, ale także do nazwania kultury archeologicznej oraz okresu dziejów Mezopotamii. W 1960 roku na podstawie zmian w ceramice zaproponowano podział okresu Ubaid na cztery fazy²². Późniejsze odkrycia doprowadziły do rozbudowania tego podziału o fazy Ubaid 0 (początek VI tysiąclecia p.n.e.)²³ i Ubaid 5 (początek IV tysiąclecia p.n.e.)²⁴. Oprócz ceramiki malowanej istnieje jeszcze kilka innych wspólnych elementów kultury materialnej, m.in. miseczka na stożkowatym trzonku, ozdoby ciała w formie glinianych kołków (labrety). Należy też wspomnieć o domach z suszonej cegły zbudowanych na trójdzielnym planie prostokąta z dziedzińcem jako częścią centralną. Związane z kulturą Ubaid zjawiska cywilizacyjne takie jak sztuczne nawadnianie, budowa dużych osad z wyodrębnionymi budowlami kultowymi, wytop i odlewy z miedzi, zostały przejęte i twórczo rozwinięte przez Sumerów, którzy w IV tysiącleciu przybyli na tereny południowej Mezopotamii. Obecnie terminu Ubaid, ubaidzki używa się dla określenia szeregu zjawisk kulturowych wspólnych dla rozległego obszaru starożytnego Bliskiego Wschodu – od zachodniego wybrzeża Zatoki Perskiej po południową Anatolię w okresie VI–V tysiąclecia p.n.e., kładąc nacisk na ich regionalny charakter²⁵.

Prace w osadzie Bahra 1 zostały rozpoczęte w najbardziej eksponowanej części stanowiska SBH 38 w miejscu, w którym fragmenty ciągów murów kamiennych były widoczne na powierzchni. Wykop o powierzchni 300 m² leżał w obrębie czterech kwadratów wytyczonej siatki geodezyjnej. Po wstępnym odczyszczeniu powierzchni z nawianego piasku można było wyodrębnić dwa zespoły pomieszczeń, z których większy został określony jako Dom 1, a mniejszy, na północ od niego, jako Dom 2. Aglutynacyjny typ zabudowy osady, w powiązaniu z brakiem czytelnych przejść, zmusza jednak do ostrożnego traktowania tych podziałów. W 2011 roku rozpoczęto odczyszczenie powierzchni na zachód od głównego wykopu. Odsłonięte tam zarysy budowli mają nieco inny charakter. Zabudowa jest mniej regularna i mniej zwarta, choć nadal aglutynacyjna. Interesującym odkryciem było skupisko palenisk w zachodnim skraju osady, co mogłoby świadczyć o zróżnicowaniu funkcjonalnym poszczególnych części osady. W sezonie 2012 rozpoczęto też regularną eksplorację położonego na krańcu wschodnim sektora SBH 35. Jednakże na obecnym etapie badań najwięcej informacji udało się zebrać dla Domu 1.

²¹ Henry R. Hall, C. Leonard Woolley, *Al-'Ubaid*, Oxford 1927. Ur Excavations, 1.

²² Joan Oates, *Ur and Eridu, the Prehistory*, „Iraq” 1960, 22, s. 32–50.

²³ Marc Lebeau, *Aperçu de la céramique de la phase 'Oueil (Obeid o) [w:] Larsa (10e campagne, 1983) et 'Oueili (4e campagne, 1983): rapport préliminaire*, réd. Jean-Luc Huot, Paris 1987, s. 95–120. Recherche sur les grandes civilisations, Mémoire 73.

²⁴ Joan Oates, *Ubaid Mesopotamia Reconsidered [w:] The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia presented to Robert J. Braidwood*, eds T. Cuyler Young, Jr., Philip E.L. Smith and Peder Mortensen, Chicago 1983, s. 263. Studies in Ancient Oriental Civilization, 36.

²⁵ Problem ten był szeroko omawiany podczas międzynarodowej konferencji „The Ubaid Expansion? Cultural Meaning, Identity and Lead-up to Urbanism”, zob. *Beyond the Ubaid: Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East. Papers from the International Workshop held at Grey College, University of Durham, 20–22 April 2006*, eds Robert A. Carter, Graham Philip, Chicago 2010. Studies in Ancient Oriental Civilization, 63.

il. 12 | fig. 12

Bahra 1. Dom 1 i 2
Bahra 1. Houses 1 and 2

fot. z latawca | kite photo
Thomas Sagory

Dom 1

W historii kolejnych etapów budowy Domu 1 dało się wyróżnić dwie fazy główne, dzielące się na poszczególne etapy (il. 12). W fazie pierwszej założenie składało się z trzech prostokątnych pomieszczeń – dwóch małych ($3 \times 2,6$ m oraz $0,9 \times 2,5$ m) i jednego dużego ($5,8 \times 3,1$ m). Podstawy ściany dwóch pierwszych zbudowane były z pojedynczego rzędu pionowo ustawionych płyt piaskowca, osadzonych w gruncie na głębokości ok. 20–25 cm. Do wschodniej ściany drugiego z mniejszych pomieszczeń, na wysokości jego poziomu użytkowego dobudowane zostało duże pomieszczenie na planie wydłużonego prostokąta. Kamienne podstawy murów składały się z czterech warstw łamanego piaskowca, ułożonych w pojedynczym rzędzie. Pomieszczenie to miało dwa wejścia, jedno w zachodnim końcu południowej ściany, drugie pośrodku wspólnej ściany z mniejszym pomieszczeniem, którego wnętrze (pochodzące z najstarszego etapu fazy pierwszej) nie zostało jeszcze zbadane. Natomiast w drugim etapie tej fazy cała jego powierzchnia została przykryta dużymi nieregularnymi płytami lokalnego piaskowca. Pośrodku umieszczono dwie wypoziomowane płyty z piaskowca, przylegające do siebie krótszymi bokami. Tworzyły one podium o wymiarach ok. 100×40 cm i wysokości ok. 20 cm (il. 13). Liczne narzędzia kamienne i krzemienne, głównie wiertła, oraz duża liczba wyrzuconych, nieudanych rurkowatych paciorków z muszli *Strombusa*, pochodzących z różnych etapów ich

wytwarzania²⁶, wskazują jednoznacznie na warsztatową funkcję tego pomieszczenia. W tym kontekście kamienną platformę można interpretować jako blat roboczy warsztatu. Na obecnym etapie badań, a także z powodu złego stanu zachowania południowej części domu, nie można jeszcze jednoznacznie określić znajdujących się tam pozostałości starszej fazy.

Istotne zmiany w układzie przestrzennym Domu 1 przyniosła druga faza jego funkcjonowania. Od strony zachodniej i południowej został on powiększony przez dobudowanie kilku prostokątnych pomieszczeń, w wyniku tych działań dom składał się z co najmniej 13 izb ułożonych w trzech równoległych rzędach, a jego wymiary osiągnęły 11,5 m długości i 8,5 m szerokości. Rozplanowanie zaczęło w pewnym stopniu nawiązywać do tzw. planu trójdzielnego, charakterystycznego dla budownictwa ubaidzkiego w Mezopotamii. Ponadto duże pomieszczenie warsztatowe zostało podzielone na dwie równe części, przy czym ich nowo ułożone mury północne zostały przesunięte na południe o ok. 40 cm, pomniejszając tym samym powierzchnię obu pomieszczeń.

W pomieszczeniu wschodnim położono nowe płytowanie, rezygnując ze znajdującej się tam części blatu roboczego (został przykryty murem działowym). W pomieszczeniu tym znaleziony został gliniany przęślik, co pozwala przypuszczać, że istniał tutaj warsztat tkacki.

W pomieszczeniu zachodnim nie położono nowego płytowania, zastępując je piaszczystym deptaniskiem. Blat roboczy został podwyższony przez nałożenie drugiej płyty, a znaleziska związane z produkcją rurkowatych paciorków dodatkowo potwierdzają, że pomieszczenie to zachowało funkcję warsztatu.

il. 13 | fig. 13

Bahra 1: SBH 38, Dom 1, pomieszczenie warsztatowe z kamiennym podium (blatem roboczym) (faza 1 i 2). Płytywanie kamienne w zachodniej części warsztatu fazy 1, natomiast mury ograniczające od zach., płn. i wsch. należą do fazy 2, a mur płd. do fazy 1 i 2. Widok od południa

Bahra 1: SBH 38, House 1, workshop with stone podium (working table) (phases 1 and 2). Stone paving in the western part of the workshop belongs to phase 1, but the western, northern and eastern walls are from phase 2, while the southern wall – from phases 1 and 2. View from the south

foto: I photo Andrzej Reiche

²⁶ W pomieszczeniu tym znaleziono m.in. ponad sto wiertel i kilkadziesiąt odrzutów produkcyjnych rurkowatego paciorka z muszli (niemal połowa odrzutów znalezionych na stanowisku).

il. 14 | fig. 14

Bahra 1 – malowana
ceramika ubaidzka
Bahra 1 – painted
Ubaïd pottery

fot. I photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
I processing
Zbigniew Dołiński

il. 15 | fig. 15

Bahra 1 – czarka na
stożkowatym trzonku,
wys. 11,4 cm
Bahra 1 – cupped
cone, height 11.4 cm

fot. I photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
I processing
Zbigniew Dołiński

Rozbudowa domu, oprócz budowy nowych pomieszczeń, wiązała się także z położeniem nowych kamiennych podstaw murów na murach fazy starszej. Oznaczać to może odbudowę osady z częściową zmianą rozplanowania, która mogła nastąpić po jakimś bliżej nieokreślonym czasie opuszczenia. Podobne ślady przebudowy udało się także uchwycić w niektórych miejscach Domu 2.

Ostatnia zmiana w obrębie Domu I polegała na zmniejszeniu pomieszczenia warsztatowego niemal o połowę, przez przesunięcie jego muru południowego na północ do krawędzi blatu roboczego i utworzenie od strony południowej dużej zbliżonej do kwadratu izby z nieregularnym płytowaniem kamiennym.

W zachodniej części domu, dobudowanej w fazie drugiej, odsłonięto in situ grupę czterech dużych ceramicznych naczyń zasobowych. Były to trzy dzbany i jedna duża misa, wszystko importy z Mezopotamii. W sąsiadującym od wschodu wąskim pomieszczeniu znaleziono rozbity duży prostokątny pojemnik ceramiczny o tym samym pochodzeniu. Naczynia te pochodziły z ostatniej fazy użytkowania osady. Niestety nie zachowały się żadne pozostałości pozwalające na określenie ich funkcji, prawdopodobnie służyły one do przechowywania żywności.

W południowo-wschodniej części Domu I odsłonięto duże prostokątne pomieszczenie, którego południowa część pokryta była kamiennym płytowaniem. Przy jego północnej krawędzi znaleziono owalne palenisko ułożone z kamieni, co mogłoby świadczyć o mieszkalnym charakterze tej części domu.

Znaleziska z osady Bahra 1

Na terenie osady znaleziono dużą liczbę fragmentów ceramiki zarówno dekorowanej, jak i nie-dekorowanej²⁷ (il. 14). W repertuarze form dominowały różnego rodzaju misy i talerze, obecne

²⁷ A. Smogorzewska, *Pottery from...*, op. cit., s. 38–45; eadem, *Pottery from Bahra 1 (Kuwait). New evidence for the presence of Ubaïd culture in the Gulf*, „Polish Archaeology in the Mediterranean (Research 2010)” 2013, 22, s. 555–568.

są także czarki i butle, znaleziono też fragmenty naczyń zasobowych. Dekoracja malowana, m.in. w formie trójkątów, rombów, drobnej siatki, zestawów linii prostych lub falistych, jest charakterystyczna dla okresu wczesnego Ubaidu (Ubaid 2/3; koniec VI – początek V tysiąclecia p.n.e.). Farba po wypaleniu uzyskiwała różne odcienie brązu na jasnym (zielonkawym po kremowe) tle naczyń. Były to importy z Mezopotamii. Na stanowisku występują także naczynia z czerwonej gliny, głównie fragmenty garnków i mis, które uważa się za naczynia kuchenne służące do przygotowania potraw, wypalone w niskiej temperaturze, o czym świadczy czarny kolor ich rdzenia. Są one uważane za wyrób lokalny, charakterystyczny dla Półwyspu Arabskiego od późnego neolitu. Dna wielu z tych naczyń mają na zewnętrznej stronie odcisk plecionki maty, na której były lepiene.

Wśród licznych drobnych znalezisk²⁸ interesujących jest kilka fragmentów przedmiotu w formie małej miseczki umieszczonej na stożkowatym, pionowym uchwycie, wykonanym z czerwonej, słabo wypalanej gliny (il. 15). Choć jest on charakterystyczny dla stanowisk ubaidzkich, jego przeznaczenie nie jest do tej pory wyjaśnione. Jednostkowym znaleziskiem jest duży dekorowany przęslik z wypalanej zielonkawej gliny, charakterystycznej dla importów z Mezopotamii (il. 16). Bardzo liczną kategorią wyrobów z lokalnej gliny, znajdujących na całym stanowisku, są lekkie stożkowate pierścienie o bardzo zróżnicowanych wymiarach (il. 17). Jakiego było ich przeznaczenie pozostaje na razie sprawą niewyjaśnioną. Na stanowisku znaleziono też pewną liczbę lokalnych wyrobów interpretowanych jako ozdoby ust i uszu – w formie stożkowatych kołeczków lub dysków z wypalanej gliny, które są obecne na większości stanowisk z okresu ubaidzkiego (il. 18). Masowo znajdowane są muszle dwóch gatunków ślimaków morskich: *Strombus persicus* (znany także jako *Conomurex persicus*), *Lunella coronata* oraz muszle mięczaków dwuskorupowych z rodziny *Veneridae*, przynieszone do osady w celach konsumpcyjnych. Jednakże muszle *Strombusa* i *Veneridae* mogły służyć także do wyrobu ozdób i paciorków.

il. 16 | fig. 16

Bahra 1 – przęslik terakotowy, śr. 3,3 cm
Bahra 1 – terracotta spindle whorl, diam. 3.3 cm

fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Doliński

il. 17 | fig. 17

Bahra 1 – stożkowate pierścienie z wypalanej gliny, śr. 0,9–3 cm
Bahra 1 – conical terracotta rings, diam. 0.9–3 cm

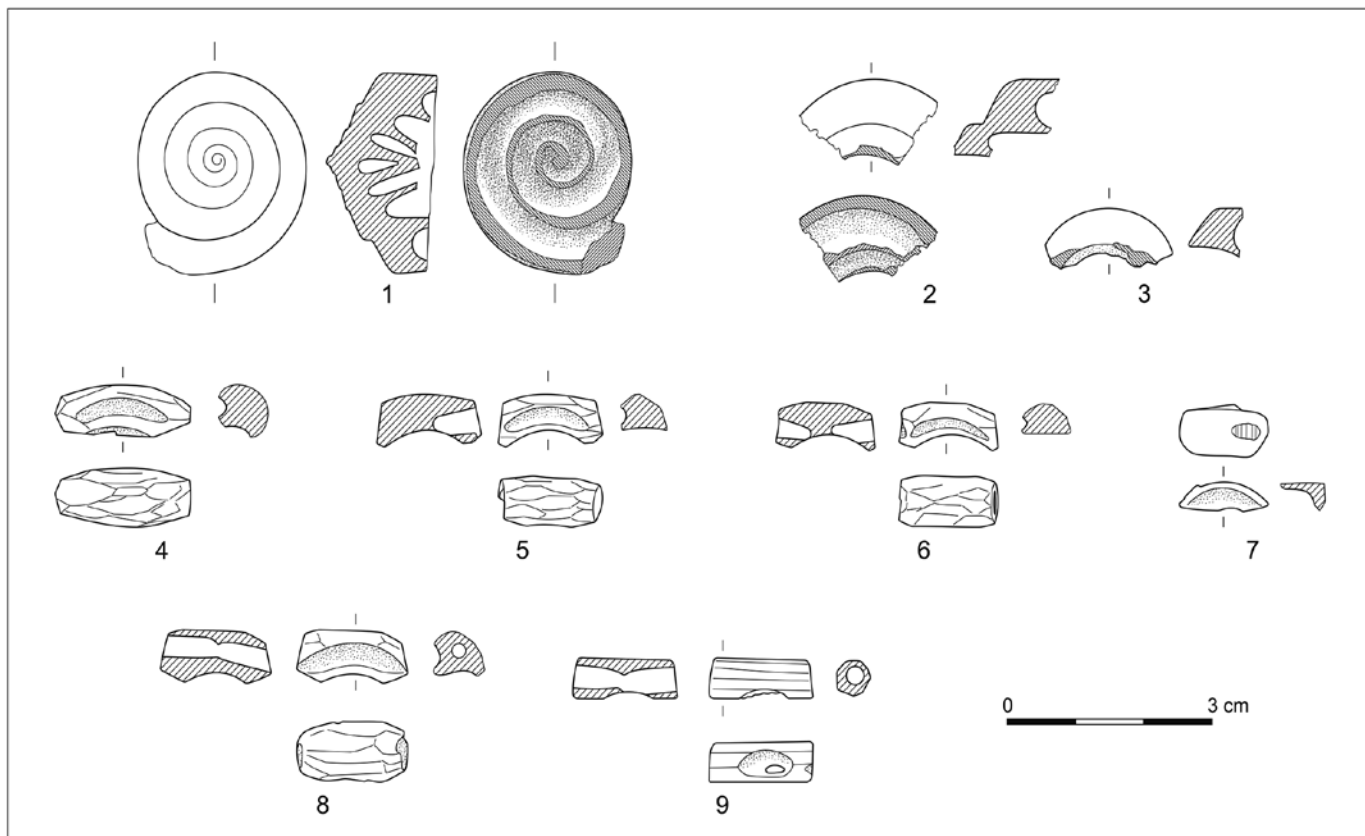
fot. | photo Andrzej Reiche,
oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Doliński

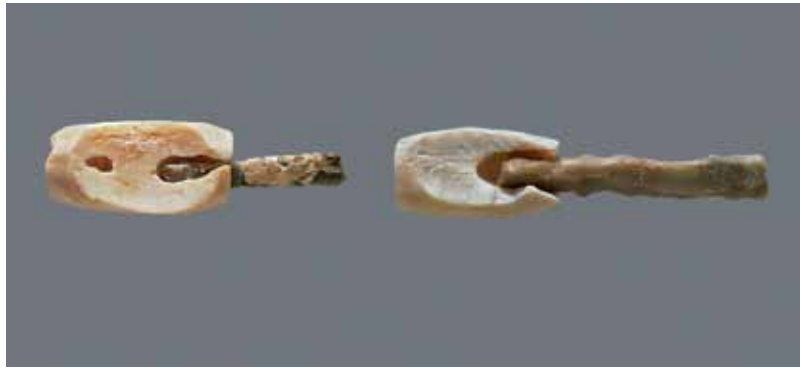
²⁸ A. Reiche, *Small Finds...*, op. cit., s. 46–49.

Mieszkańcy osady Bahra i specjalizowali się w wyrobie paciorków rurkowatych z muszli *Strombus persicus*. Jest to poświadczone przez odkrycie w Domu i warsztatu wyspecjalizowanego w ich wyrobie, a także licznych odpadów produkcyjnych muszli, nieudanych paciorków (il. 19) i narzędzi kamiennych znajdujących w pomieszczeniach obu domów. Ich wyrób wymagał znacznych umiejętności i był obciążony dużym ryzykiem wykonawczym. Półproduktem do wykonania paciorka rurkowatego był łukowaty segment wycięty z dolnego zwoju górnej skrętki muszli. Po wstępnym fasetowaniu przewiercano go krzemiennymi lub czertowymi wiertłami, wzdłuż osi z obu końców (il. 20). Ta faza produkcji była najbardziej ryzykowna i z niej pochodzi najwięcej uszkodzonych egzemplarzy. Kolejną fazą było oszlifowanie paciorka, tak by uzyskać kształt prostej rurki. W końcowym jej stadium „kalibrowano” go, używając kamienia szlifierskiego z rowkami o szerokości 5–6 mm (il. 21). Finalna obróbka polegała na jego wypolerowaniu.

Dotychczas znaleziono na terenie osady ok. stu odrzutów z różnych faz wyrobu paciorka, dzięki temu można odtworzyć cały cykl produkcyjny. Jest to jak dotąd pierwsza odkryta pracownia

z okresu ubaidzkiego specjalizująca się w wyrobie paciorków rurkowatych z muszli *Strombus*²⁹.

W osadzie znaleziono także dużą liczbę narzędzi kamiennych i krzemiennych, służących głównie do wyrobu paciorków. Wyróżnia się tu zespół ponad stu wiertel (całych i fragmentów), które znaleziono w warsztacie wytwarzającym paciorki rurkowate. Zastanawiający jest jednak brak typowych narzędzi służących do obróbki żywności³⁰. Powstaje pytanie, czy wynika on z charakteru pomieszczeń Domu 1 i 2, czy też z innego powodu.

W następnych latach badania stanowiska Bahra 1 będą ukierunkowane na wyjaśnienie rozwoju organizacji przestrzennej i funkcjonalnej, m.in. przez odsłonięcie zabudowy dalszych części osady. Prowadzone będą także badania paleosrodowiska tego regionu, m.in. w celu znalezienia odpowiedzi na pytanie o źródła wody pitnej. Być może uda się też odpowiedzieć na pytania o rolę, jaką osada pełniła w okresie ubaidzkim, o więzi jakie łączyły jej mieszkańców z południową Mezopotamią, a także co było przyczyną jej upadku.

²⁹ W V tysiącleciu p.n.e. na wyspie Akab w Zjednoczonych Emiratach Arabskich wykonywano podobne w formie paciorki rurkowate, ale z kolumnienki muszli z rodziny *Murcidae* – zob. Vincent Charpentier, Sophie Méry, *A Neolithic settlement near the Strait of Hormuz: Akab Island, United Arab Emirates*, „Proceedings of the Seminar for Arabian Studies” 2008, 38, s. 130.

³⁰ Wiadomość ustna od profesora Stefana K. Kozłowskiego.

il. 18 | fig. 18

Bahra 1 – ozdoby ciała z wypalanej gliny, charakterystyczne dla stanowisk z okresu ubaidzkiego, maks. wys. 3 cm, maks. śr. 1,5 cm | Bahra 1 – terracota body ornaments typical for Ubaid-period sites, max. height 3 cm, max. diam. 1.5 cm

fot. | photo Andrzej Reiche, oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Dolirski

il. 19 | fig. 19

Bahra 1 – ilustracja kolejnych etapów wyrobu paciorków rurkowatych z muszli *Strombus* (*Conomurex*) *persicus*: 1. Skrętka muszli; 2–3. Nieopracowany wycinek skrętu muszli; 4. Półprodukt – wstępnie fasetowany wycinek skrętu muszli; 5–6. Odpady paciorków uszkodzonych podczas wiercenia otworu; 7. Charakterystyczny odprysk muszli powstający podczas nieudanego wiercenia otworu; 8. Niedokończony paciorek przewiercony z obu stron; 9. Paciorek rurkowaty uszkodzony w trakcie szlifowania | Bahra 1 – illustration of stages in tubular Shell beads' manufacture from *Strombus* (*Conomurex*) *persicus* shells: 1. Shell spire; 2–3. Trimmed sections of a whorl; 4. Semi-product – initially faceted whorl section; 5–6. Beads damaged during drilling of the perforation; 7. A characteristic shell splinter as a waste product of a failed drilling process; 8. Unfinished bead drilled on both sides; 9. Tubular bead damaged during polishing

rys. i cyfryzacja | drawing and digitizing Marta Mornot

il. 20 | fig. 20

Bahra 1 – kamień szlifierski z piaskowca z paciorkami rurkowatymi, szer. 15 cm | Bahra 1 – sandstone abrading plate with tubular shell beads, width 15 cm

fot. | photo Andrzej Reiche, oprac. komputerowe
| processing Zbigniew Dolirski

il. 21 | fig. 21

Bahra 1 – odpady z produkcji paciorków rurkowatych z krzemiennymi wiertłami dopasowanymi do otworów (rekonstrukcja) | Bahra 1 – failed tubular shell beads with flint drills matching their perforations (reconstruction)

fot. | photo Andrzej Reiche, oprac. komputerowe | processing
Zbigniew Dolirski